

Restauratiegeschiedenis van de Grote Kerk in Breda

Matthijs Burger

Restauratiegeschiedenissen van monumenten beginnen doorgaans met de grote en relatief goed gedocumenteerde restauraties uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Gezien de tegenwoordig gebruikelijke cyclus van veertig tot zestig jaar voor een grote restauratie, kunnen we aannemen dat in de vier eeuwen tussen het bouwen en het restaureren (vanaf midden negentiende eeuw) er diverse ingrijpende 'reparaties' hebben plaatsgevonden die ook in de huidige optiek de benaming 'restauratie' verdienen. Uiteraard verschilt de theoretische, organisatorische en financiële achter-

Afb. 1. Grote Kerk Breda gezien vanaf het zuidoosten, oudste foto van het exterieur (foto Kannemans & Zoon Breda, 1865)

grond van deze ingrepen sterk van die in de negentiende en twintigste eeuw, maar de omvang en het belang van de werken ontlopen elkaar niet zo veel. Vanwege de gebrekkige documentatie is het moeilijker een beeld van de zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse activiteiten te krijgen, waardoor het ook lastig is deze restauraties te traceren. Toch zijn ze van groot belang voor de wordingsgeschiedenis van de Grote Kerk zoals we die nu kennen.

Als het om de restauratiegeschiedenis gaat, zijn kerk en toren onlosmakelijk met elkaar verbonden (afb. 1). Het herstel aan de toren wordt hierna echter samengevat om daarna met de kerk verder te gaan.¹

De toren in kort bestek

Op de avond van 11 mei 1694 sloeg de bliksem in de toren en vernielde “alle houtwerk, groote en kleyne speelklocken, horlogie, uurwijzers en verder cieraad”.² Ongetwijfeld leed ook de kerk schade maar daarover blijven de berichten vaag. Er werd materiaal aangeschaft voor de ‘gebrande toren’ en de ‘schadigde kerk’. Jacob Roman stelde direct na de brand een nogal summier rapport op dat helaas niet bewaard is, maar bekend is dat al het houtwerk verbrand was.³ De betrokkenheid van Roman is waarschijnlijk te danken aan koning stadhouder Willem III die het herstel ter harte ging maar de uitvoering van de werkzaamheden en de controle op de financiën aan de stad over liet.

Nadat de lantaarn van de toren in 1770 was aangepakt, vonden tussen 1772 en 1785 opnieuw omvangrijke werkzaamheden plaats waarvan Kalf en latere auteurs vermelden dat het om “onbelangrijke herstellingen aan den toren” zou gaan.⁴ Het bestek uit 1771 geeft echter een ander beeld.⁵ Al het metselwerk werd namelijk in de steigers gezet, het muurwerk geboend, ornamenten schoongemaakt of vernieuwd, de aansluitingen op de lantaarn verbeterd en bij het metselwerk van de romp moesten diverse constructieve problemen worden aangepakt. In 1785 maakte Hendrik Huysers tekeningen in verband met het herbouwen van de losgescheurde traptoren tegen de zuidwesthoek van de toren. De eerste restauratie die Jan Kalf in de *Geïllustreerde Beschrijving* als zodanig noemt is die van de toren, begonnen in 1843 en eindigend in 1875.⁶ De stad deed daarbij aan de kerkmeesters het voorstel om de

kosten te delen vanwege het gevaar voor de omwonenden. De kerkmeesters reageerden nauwelijks en verklaarden hooguit tot de tweede omloop verantwoordelijk te zijn voor het onderhoud, waarmee een conflict was geboren. Decennia lang heerste een patstelling waarbij de stad de verantwoordelijkheid voor de torenromp weigerde en dreigde met dwangbevelen leidende tot een rechtszaak in 1843. De kerkvoogdij verklaarde geen enkele waarde te hechten aan de toren, behalve als afsluiting aan de westzijde van de kerk. De rechter bepaalde dat alles dat uitkwam boven de nok van de kerk voor rekening zou komen van de stad. Na een inventarisatie van alle gebreken kreeg architect A.J.F. Cuypers opdracht voor het herstel, maar nog steeds beschikte de kerkvoogdij niet over de middelen om de torenvoet te restaureren. Pas na financiële steun van de staat en bemoeienis van de Rijksadviseurs –waaronder P.J.H. Cuypers- kon in 1870 met de onderste geledingen van de toren worden begonnen. Tegen het einde van deze restauratie stelt A.J.F. Cuypers voor een middeleeuwse spits te reconstrueren. Hoewel P.J.H. Cuypers zijn naamgenoot tot dan toe had gesteund, ontwierp hij samen met architect L.C. Hezemans een eigen versie voor de spits uit in aansluiting op de bestaande, achttiende-eeuwse structuur, mede om kosten te besparen. In 1932 signaleerde men opnieuw problemen aan de toren en lantaarn en werden lossen delen weggenomen. In 1940 startte sober constructief herstel onder leiding van de gebroeders Van Nieukerken die eerder bij de kerk betrokken waren. Beeldhouwwerk mocht niet vervangen worden maar alleen vastgezet. Wegens granaatinslagen ging de restauratie na de Tweede Wereldoorlog verder en ontstond discussie over de aard van de grote, verticale scheuren. Om uit elkaar spatten van de toren tegen te gaan, werden betonnen ringen aangebracht en boogopeningen dichtgemetseld.

Onderhoud van de kerk in de zeventiende en achttiende eeuw

Met de voltooiing van de westelijke traveeën van het schip in 1547 was de bouwgeschiedenis van de kerk afgesloten en begon het onderhoud en herstel. De incomplete kerkrekeningen geven slechts een vermoeden van de constante reparaties die direct in de zestiende eeuw beginnen, zoals de drie lasten steen gebruikt in 1599 “tot reparati van de kerck ende de muren van t kerkhoff”.⁷ De Prinsenkapel bleef buiten beeld, aangezien de prins van Oranje tot de inval van de Fransen het onderhoud voor hun rekening namen. De baronie van Breda betaalde het onderhoud van de Prinsenkapel maar de domeinrekeningen zijn daarvan niet bewaard gebleven. In bestekken wordt altijd uitdrukkelijk vermeld dat zelfs zaken als onderhoud van goten en verfwerk moeten geschieden vanaf de Prinsenkapel. De zeventiende-eeuwse rekeningen zijn beter bewaard, maar hun lange lijsten met uitgaven aan materiaal en loon geven weinig inzicht in de precieze aard van de reparaties. Bovendien boekte men bouwmaterialen voor andere gebouwen niet afzonderlijk in de rekeningen en blijft het onduidelijk of deze voor het kerkgebouw bestemd waren. Uiteraard werd er constant lood en soldeer gebruikt voor het

onderhoud van de goten en vensters. Ook de leveranties van ‘500 schalien tot reparatie van de kerck’ in 1611 wijzen op onderhoud van de daken. De grote hoeveelheden kalk en tras die in 1620 worden aangekocht, zonder dat er sprake is van metselsteen, doen vermoeden dat delen van het interieur van een nieuwe pleisterlaag werden voorzien.⁸ Het exterieur van de kerk werd in de zeventiende eeuw waarschijnlijk nog zo veel mogelijk gerepareerd met gebruikmaking van de oorspronkelijke materialen en vormen. Zo bevatten de rekeningen van 1623 een post van ‘witten steen en waterlijsten’. In januari 1623 sloeg de bliksem in het kruisingstorentje. De schade werd direct hersteld maar het is niet duidelijk of er een nieuw torentje is geplaatst of dat het oude werd gerepareerd.⁹

De katholieke herinrichting van de kerk na de Spaanse herovering in 1625 gaf vooral aanleiding tot reparatie en aanschaf van meubilair. Door een metselaar werd de kerk ‘gehoecht’, hetgeen waarschijnlijk duidt op het witten van de wanden, maar mogelijk ook betrekking heeft op de verdere afwerking van het interieur.¹⁰ Blijkbaar is er nogal wat schade of achterstallig onderhoud aan het kerkgebouw want in 1632 werd er in totaal 943 voet natuursteen verwerkt evenals een onbekend aantal ‘lampetten en andersints’ waarmee waarschijnlijk gebeeldhouwde consoles aan de buitenkant van het gebouw worden bedoeld.

Uitgerekend in deze kostbare periode van herinrichting van de kerk stortte op 8 maart 1627 een groot stuk uit de gewelven van het hoogkoor naar beneden.¹¹ Hoewel er op dat moment kanunniken in de kerk aanwezig waren, vielen er geen gewonden. Uit de tekst is niet op te maken welk deel van het gewelf precies werd beschadigd. Vanwege verder instortingsgevaar zullen de reparaties snel zijn uitgevoerd, hoewel in de rekeningen geen duidelijke post te vinden is die hier verband mee houdt.

Direct nadat de kerk in 1637 opnieuw in protestantse handen kwam, werd het onderhoud weer ter hand genomen, zoals blijkt uit de leverantie van een partij ‘witten arduyn steen’.

In 1666 is er voor het eerst expliciet sprake van het witten van de kerk hoewel dat ongetwijfeld vóór die tijd ook regelmatig gebeurd zal zijn. Het exterieur van kerk en toren werd in 1670 geverfd, maar welk onderdeel van welke kleur werd voorzien blijft onduidelijk.¹³ In 1675 werd de buitenzijde van de toren verfraaid met vier grote nieuwe wijzerborden van drie meter hoog en drie meter breed met Romeinse cijfers tussen twee vergulde cirkels.¹²

De hoge financiële lasten die de herbouw van de toren meebracht zouden nog jaren op de begroting drukken. De kerkmeesters probeerden de lasten te verlichten door het onderhoud van de kerk in 1702 aan te besteden, waarmee het risico gedeeltelijk op de aannemer werd afgewenteld. Dankzij de concurrentie hoopte men op een scherp calculatie. Voor 880 gulden mocht Steven Giers proberen om zes jaar lang de kerk te onderhouden.¹⁴ Dit bleek een onmogelijke opgave te zijn; na drie jaar moest er 1240 gulden worden bijbetaald aan de weduwe Giers voor onvoorzien metselwerk.

Zuinigheid was troef maar het representatief uiterlijk van de kerk bleef belangrijk, zoals blijkt uit een bestelling van vergulde bollen op het kruisingstorentje en de ‘gevel van de kerck’.¹⁵ Ook bepaalde het bestek uit 1702 dat alle hardsteen “in sieraeten, lijsten en sieraden in de erketten” moest worden bijgehouden en hersteld.¹⁶ In dit bestek staat ook een vermelding van het “toorentje vant heylich graft alsoo genaempt”, wat doet vermoeden dat de kapel van het Heilig Graf tegen de noordwest hoek van het schip ooit een zelfstandige kap met een dakruitertje heeft gehad. Zoals te doen gebruikelijk werd het onderhoud van de kerk in 1733 en 1739 in afzonderlijke bestekken voor metselwerk, glazen, daken en houtwerk aanbesteed, maar uit latere uitgaven blijkt dat deze aanbestedingen niet alle werkzaamheden dekten.

De restauraties van 1772 - 1784

Het hiervoor geschetste regulier onderhoud zoals gepleegd in de loop van de achttiende eeuw was niet afdoende. Blijkbaar waren de bedragen te laag om echt grote reparaties te bekostigen, zodat in 1771 een grote restauratie van het muurwerk en het interieur onontkoombaar werd. Over deze enige grote restauratie van vóór de negentiende eeuw zijn we redelijk ingelicht en stond sinds 1772 onder leiding van opzichter Pieter Huysens.¹⁷

Uit dit bestek van 1771 valt een aantal interessante conclusies te trekken. Ten eerste is duidelijk dat het hier gaat om een grootscheepse ingreep. De hele kerk stond in de steigers, geen vierkante centimeter bleef onbewerkt. Ten tweede wordt deze restauratie gekenmerkt door een sterk esthetische component: de kerk moest blinkend worden opgeleverd, als was ze nieuw gebouwd. Overigens is dit ideaal tot in de twintigste eeuw verrassend taai gebleken! Vooral de schoonmaak van de toren was een ingreep die het aanzien van het stadsbeeld totaal veranderde. Gezien de subsidie die de stad verleende¹⁸ is het duidelijk dat de kerk nog altijd als representatief gebouw van de stad werd beschouwd.

Een bepaling over de witte voegen bij het afwerken van het interieur zegt iets over de polychrome afwerking van het gebouw, die verder ging dan alleen het terugbrengen van de oorspronkelijke kleur van de natuursteen. Uit de bestekomschrijving valt niet af te leiden of deze witte voegen terug te voeren zijn op een oudere toestand omdat kleurige afwerkingen in de middeleeuwen al bestonden. In de derde plaats zal de technisch staat zeer bepalend zijn geweest: versleten onderdelen werden vervangen. Direct valt op dat er geen pogingen werden gedaan de vormgeving van de kerk te moderniseren. Meermaals wordt er in het bestek op gewezen dat vernieuwde onderdelen dezelfde vorm moesten krijgen als het oude werk. Hoewel het moeilijk valt af te leiden, is het zeer waarschijnlijk dat kwetsbare delen van het decoratieve beeldhouwwerk zoals hogels en kruisbloemen op z'n minst enige sleet moeten hebben vertoond, maar toch zo weinig mogelijk werden vervangen. Waarschijnlijk zijn delen van het natuurstenen parament wel vervangen, waarbij dan de oude ornamenten werden herplaatst. Vooral de steunberen aan de

toren vertoonden een opmerkelijk mengsel van verweerde ornamenten geplaatst in een vernieuwd parament. Verder moesten ijzeren (trek)stangen twijfelachtige constructies versterken. Later zou blijken dat door roesten van dit ijzerwerk het middel erger was dan de kwaal. Aan de andere kant blijkt hieruit ook een grote terughoudendheid ten opzicht van het vervangen van oude bouwsubstantie. Het uitgangspunt en de ethiek waren destijds uiteraard anders dan tegenwoordig maar toch wilde men de hoeveelheid kostbare natuursteen, die nieuw moest worden aangeschaft en door dure steenhouwers moest worden bewerkt, tot een minimum beperken.

Financieel was deze restauratie van 1771 tot 1784 een grote aderlating voor de kerkmeesters. De prins van Oranje hielp met de inkomsten van het eerste jaar van alle vrijkomende geestelijke prebenden, maar de kerk bekostigde de restauratie vooral uit de zogenaamde ‘Tontenaire Negotatie’: een vorm van lening waarbij de kerk regelmatig uitkeerde aan de kapitaalverstrekkers. Dit lijkt een wat roekeloze zet van de kerkmeesters, maar de Domeinen stonden garant zodat de leningen zonder veel moeite werden volgeschreven. In eerste instantie konden de kerkmeesters deze renten wel opbrengen. Ook de stad gaf nog een extra subsidie op de traktementen van de predikanten en alle andere dienaren van de kerk. Ondanks deze stedelijke steun moesten de kerkmeesters de jaarrekening regelmatig met verlies afsluiten. Overigens was de stad niet eens meer in staat de kerk afdoende te steunen zoals blijkt uit een rekwest uit 1782 aan de prins van Oranje waarin de kerkmeesters geldelijke steun vroegen bij het onderhoud van de kerk.¹⁹ Waarschijnlijk wat overdreven stelden ze dat de kerk in ruïneuze toestand verkeerde en de stedelijke financiën evenzeer.

De reparaties van 1771 bleken inderdaad al snel niet afdoende. Waarschijnlijk was in 1771 al afgezien van een aantal ingrepen vanwege de beperkte financiën. Het dak bijvoorbeeld was in 1784 al toe aan een grootscheepse opknappbeurt. Bijna alle leien werden vervangen met de bijbehorende schroten en de goten. De muren onder de goten bleken ernstig ingewaterd te zijn en door stukvriezen moesten flinke delen opnieuw worden opgemetseld. Ook de steunberen tegen de zijbeuken van het schip werden praktisch alle opnieuw opgemetseld, een reparatie van totaal 6600 gulden.²⁰ De meest ingrijpende verandering in het uiterlijk van de kerk was het vervangen van de stenen nokvorsten op het dak van de middenbeuk door loden bedekkingen. Deze vermelding is de enige die bekend is met betrekking tot de kerk in Breda. Stenen nokvorsten zijn nu bij alle vijftiende-eeuwse grote stadskerken in de Nederlanden verdwenen, maar hebben wellicht een veel grotere verspreiding gekend.

De moeilijke jaren: 1795 - 1840

De eerste decennia van de negentiende eeuw waren donkere jaren voor de kerkmeesters. Vanwege een dreigende inval van het revolutionaire Franse leger werd de kerkelijke administratie in 1795 naar Holland ‘in veiligheid’ gebracht. De inkom-

sten daalden daarna drastisch, enerzijds door de algehele economische malaise in de stad maar ook omdat inkomsten uit begrafenissen, rouwborden en tienden wegvielen. Ook de verplichtingen van de stad betreffende traktementen en kerkonderhoud werden niet meer nagekomen. Zonder officiële opzegging staakte de stad de betalingen. De grootste aderlating was echter het staken van de betalingen uit de geestelijke tienden door de Domeinen. Hier tegenover stond slechts de magere opbrengst van de openbare verkoping van rouwborden van 140 gulden. Verder waren de inkomsten zo gering dat jaren achtereenvolgende reparaties achterwege bleven. Het is tekenend dat het salaris van de koster vanaf 1808 niet meer werd uitbetaald en dat van de organist ernstig werd gekort. Wel komt er in 1798 voor het eerst een post in de rekeningen voor waarin melding wordt gemaakt van inkomsten uit bezichtiging van de kerk, welke inkomsten na enige discussie werden toegewezen aan de koster. Overigens is dit ook de eerste vermelding van toeristische en/of oudheidkundige interesse voor het gebouw.

Hoewel de uitgaven aan het onderhoud van de kerk waren gedaald tot een absoluut minimum, blijken de kerkvoogden wel degelijk begaan met het lot van het gebouw. Om al te grote ongelukken te voorkomen werd architect Hermanus Huijsers tussen 1808 en 1816 aangesteld als opzichter van alle werken aan de kerk.²¹

Bij de dalende inkomsten stegen de uitgaven toen door het vertrek van de prins van Oranje naar Engeland in 1795 het onderhoud van de Prinsenkapel stilzwijgend voor rekening van de kerk kwam. Niet dat er veel gebeurde, maar de last drukte daarmee wel zwaarder. Ook na de terugkeer van de Oranjes bleven het onderhoud van de kapel trouwens voor rekening van de kerkvoogden. De 'bijzondere band' tussen vorstehuis en kerk werd in Breda blijkbaar niet vergeten want in 1817 stuurden de kerkmeesters een smeekbrief aan koning Willem I waarin werd gesteld dat de kerk al sinds 1795 geen tienden meer had ontvangen en daardoor in grote nood was geraakt, temeer daar het onderhoud van de Prinsenkapel voor rekening van de kerk was gekomen.²² Al met al was er 22 jaar geen regelmatig onderhoud gepleegd zodat vallend gesteente een gevaar vormde tijdens de godsdienstoefeningen. In reactie schonk Willem I in 1818 liefst f 10.000,- voor het herstel van vooral de Prinsenkapel. De schade was echter zo groot dat na de besteding van het bedrag de directie van de Domeinen weinig ingenomen was met het uiteindelijke resultaat²³ waarop de kerkmeesters klaagden dat het hele bedrag toch verantwoord was uitgegeven, zelfs was vermeerderd dankzij de schrale middelen der kerk, waarbij de kapel was gerepareerd en de hele kerk gewit, behalve het gewelf van de Prinsenkapel omdat wellicht "daarop eenige prijs wierd [gesteld] vanwege Zijne Majesteit of van het domein". Hiermee wordt en passant voor het eerst in de geschiedenis van de kerk voorzichtig uiting gevend aan een waardering van de schilderijen van de Prinsenkapel als kunstpatrimonium.

Ook later kwam de koning nog een aantal malen over de brug

ten bate van de Prinsenkapel: in 1825 met een bedrag van f 2250,- en in 1838 nog f 300,-. De manier waarop dit was besteed, vormt het begin van een aantal restauraties van bedenkelijk allooi. Zo werd in 1825 de gedeeltelijk al afgebroken tweede luchtboog met luchtboogstoel aan de noordzijde van het koor afgebroken zonder oog voor de constructieve gevolgen die dat moet hebben in verband met de spatkrachten van het gewelf.²⁴ De afkomende stenen werden overigens bij de verdere reparaties gebruikt. Het gewelf van de Prinsenkapel werd toen, waarschijnlijk voor de eerste keer, gewit. Hoewel dit een substantiële aantasting was van het aanzien van de kapel, zijn de gewelfschilderingen hierdoor waarschijnlijk gered. Een aantal vensters kreeg verder houten montants, geleverd in 'ordinaire couleuren'.²⁵

Toen in 1843 werd begonnen met de ingrijpende restauratie van de toren, ondernam de kerkvoogdij een opknappert van het kerkgebouw dankzij giften van de lidmaten. Van een serieuze restauratie valt echter niet te spreken: men beperkte zich tot het oplappen van een paar delen van de kerk die blootstonden aan acuut instortingsgevaar. Het spreekt boekdelen dat er in het geheel geen nieuwe natuursteen is gebruikt. Door de hele kerk heen werden traceringen afgekap tot op de goede steen en aangesmeerd met kalkmortel. Het venster van het bakkerskoor werd tot aan de tracering uitgebroken en dichtgemetseld. Op de daken van de zijbeuken werden grote delen van de leibedekking vervangen door rode en blauwe pannen.

Het meest ingrijpende dat de kerkvoogdij ondernam was het verwijderen van het kruisingstorentje en het dekken van het ontstane gat met nota bene rode dakpannen. Met lede ogen zagen de inwoners van Breda deze aftakeling van het gebouw aan. Het is niet verwonderlijk dat tegen deze laatste ingreep protest rees. Burgemeester en wethouders stuurden in eerste instantie een protestbrief, maar toen die niet hielp kwam er een deurwaardersexploot aan te pas, waarin werd betoogd dat dit ontsieren van het fraaiste gebouw der stad en het aantasten van "de schone bouwde" in strijd was met de stedelijke verordeningen omtrent uiterlijke verbouwingen.

Opvallend is vooral het argument dat de kerk geen eigendom is van de Hervormde Gemeente heette te zijn maar slechts in bruikleen, aangezien ze gebouwd was door de gehele (katholieke) bevolking van de stad en er dus geen ingrijpende veranderingen mochten worden doorgevoerd zonder toestemming van de vertegenwoordigers van deze bevolking.²⁶ Het voorval illustreert op treffende wijze de katholieke emancipatie van die tijd.

Het meeste heil verwachtten burgemeester en wethouders echter van de gedragsregels omtrent het beheer van monumentale kerkgebouwen die in een Koninklijk Besluit van 10 juli 1822 waren vastgelegd. De teleurstelling ten stadhuis was groot toen de minister van Binnenlandse Zaken in een kort briefje liet weten dat er geen redenen waren om tegen het afbreken van het torentje bezwaar te maken.²⁷ Nog in hetzelfde jaar verdween het, zonder enige vorm van voorafgaande documentatie.

De restauratie van het kerkgebouw, eerste aanzet

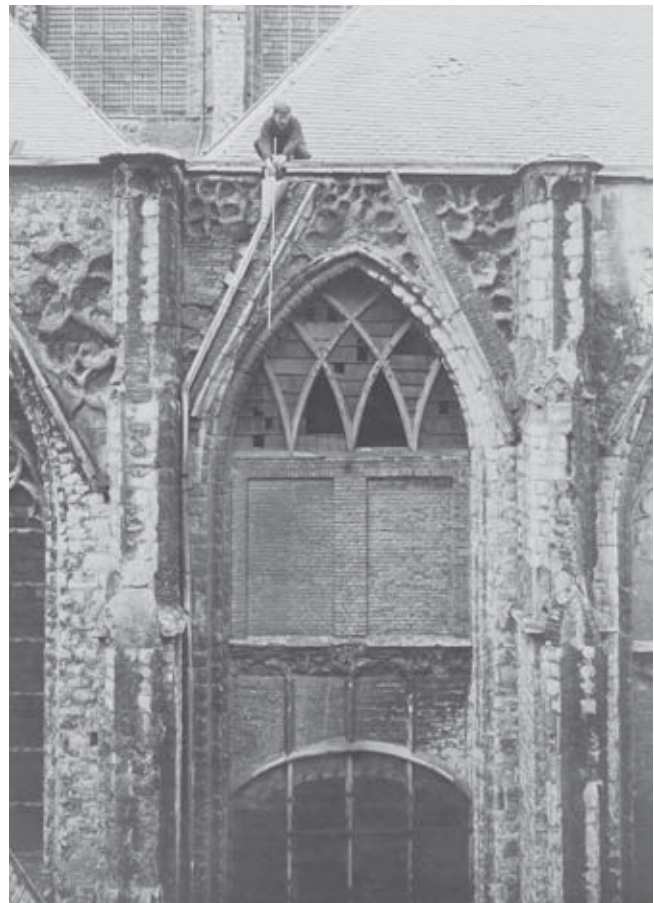
Terwijl Rijk, provincie en stad de restauratie van de toren in 1874 tot een goed einde brachten, zat de kerkvoogdij nog opgescheept met het zo mogelijk nog grotere probleem van de zorgwekkende toestand van de kerk. Het tegenstribbelen van de kerkvoogdij als het op betalen voor de toren aankwam, was voor een groot deel te verklaren uit de wekelijkse confrontatie van de ambtsdragers met een steeds verder aftakelend kerkgebouw. Door alle perikelen rond de toren was de kerkvoogdij er wel van doordrongen dat op de geldelijke bijdragen van de Domeinen niet meer gerekend hoefde te worden en dat het Rijk diende bij te springen. Uiteraard was het voor onder anderen P.J.H. Cuypers duidelijk dat ook de kerk ingrijpen behoefde. Victor de Stuers, referendaris van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken, stuurde in 1874 een wat verwarrende brief aan de kerkvoogdij waarin hij wees op ernstige gebreken van “de S. Maria Magdalenakerk...met haar choor met ambulatorium en kapellenkrans, schone proportiën en zeldzame graad van voltooidheid”.²⁸ Dankzij de grote waarde van gebouw en meubilair zou een oproep om financiële steun bij de restauratie volgens hem niet onbeantwoord blijven.

Afb. 2. Oostgevel van de consistorie en 'librije' waarbij de vergaande verwerking van het beeldhouwwerk duidelijk te zien is (foto RDMZ 1905)

Ondanks deze aansporingen ondernam de kerkvoogdij weinig concrete stappen. Pas in 1887 stuurde ze weer een brief waarin men stelde dat de kerk, één der fraaiste veertiende-eeuwse(!) gebouwen in het land met de beroemde tombe van Engelbrecht II, gemaakt door niemand minder dan ‘Michel Angelo’,²⁹ in groot gevaar verkeerde. Een tweetal ramen was onlangs ingestort en de rijke architectuur was aan de buitenkant nauwelijks nog te zien vanwege de voortgaande verwerking (afb. 2 en 3). ‘Sinds mensenheugenis’ ontbraken de middelen om dit gebouw naar behoren te onderhouden. En passant werd nog even gewezen op de beroerde staat van het orgel waarvoor een recente collecte slechts f 766,- van de benodigde f 3500,- had opgebracht. Het was duidelijk dat de kerk de rest van het gebouw onmogelijk uit eigen middelen en offervaardigheid zal kunnen restaureren.

In een reactie drong Victor de Stuers als eerste aan op het maken van een goede begroting door een nader te bepalen architect.³⁰ Vervolgens moest de kerk zelf leningen afsluiten en de Synode, de stad, de Provincie, de koning en het Rijk (in die volgorde) om hulp vragen. Samen met P.J.H. Cuypers had de referendaris uiteraard al geconstateerd dat de toestand ernstig was, maar kwam hij waarschijnlijk zelf graag nog eens naar Breda om de zaak verder te bespreken. Ook de rijksadvi-

Afb. 3. Opmeting van de westelijk gevel van de sacristie (foto RDMZ 1909)

seurs spoorden de kerkvoogdij aan tot actie. Ze adviseerden de plaatselijke bevolking te mobiliseren door middel van krantenartikelen. President-kerkvoogd mr. M. Tydeman, advocaat en lid van de Tweede Kamer was echter de aangewezen figuur om stad en kerkelijke gemeente te mobiliseren en in Den Haag de nodige connecties aan te spreken ten gunste van de Grote Kerk. Onder zijn aansporing besloot de vergadering van kerkvoogden en notabelen in 1901 om een restauratiecommissie op te richten met een zo breed mogelijk draagvlak. Men verwees naar andere steden als Haarlem, Utrecht, Zutphen en Zwolle waar eenzelfde aanpak resulteerde in forse steun van het Rijk.³¹ Het is grotendeels aan Tydeman te danken dat men het herstel van de kerk wist te verheffen boven het interconfessionele gekibbel en op die manier zowel plaatselijk als nationaal een groter draagvlak voor de restauratie verkreeg.³² Uiteindelijk kwam er een commissie met zeventien protestanten en acht katholieken. Het dagelijkse bestuur dat de lakens uitdeelde, bevatte naar verhouding echter meer katholieken.³³

Eén van de eerste stappen van de Commissie was het uitnodigen van Cuypers en De Stuers om advies te geven. De heren waren van mening dat de kappen en goten van de middenbeuk als eerste moesten worden aangepakt. De toestand van de viering was zo slecht dat langer wachten niet verantwoord was. Ook gaven ze commentaar op de pas gerestaureerde toren waarvan de grote scheuren volgens Cuypers al zo oud waren als de bouw. Na het herstel van de daken en goten kon het beste met het koor worden begonnen omdat deze kant van de kerk het meest in het oog liep. Bij het zichtbaar worden van de resultaten zou dat het enthousiasme van de bevolking bevorderen. De Stuers adviseerde in eerste instantie de begroting onder de f 100.000,- te houden om de diverse overheden niet teveel te doen schrikken. Met jaarlijks f 8000,- zou in tien jaar tijds een mooi begin kunnen worden gemaakt. Als enige maakte P.J.H. Cuypers nog een opmerking over de beginselen op basis waarvan gerestaureerd moest worden, toen hij aandrong op een restauratie op basis van ‘herstellen’ in plaats van ‘vernieuwen’.

In 1904 werd een bestek met begroting ingediend waarbij f 15.000,- per jaar beschikbaar was waarvan de kerk f 1000,-, de stad f 3000,-, de provincie f 3000,-, de belangstellenden f 500,- en het Rijk f 7500,- zouden bijdragen. Alle instanties zaten aanvankelijk op elkaar te wachten met het doen van toezeggingen zodat Tydeman via een persoonlijke audiëntie bij minister Abraham Kuiper de patstelling moest doorbreken.

Het begin van de restauratie

Samen met een rapport van 25 mei 1900 van architect J.J. van Nieukerken werd een subsidieaanvraag bij het Rijk ingediend. Van Nieukerken had in 1897 aan de Delpratsingel in Breda een huis voor Tydeman gerealiseerd en was een vriend van die familie.³⁴ De architect en zijn zoon hadden samen met Tydeman grote belangstelling voor de Grote Kerk getoond en Van Nieukerken jr. had op verzoek van Tydeman een aantal

Afb. 4. Zuidgevel van het nieuwe pastoorshuis (foto RDMZ 1888)

tekeningen van de kerk gemaakt om de subsidieaanvraag kracht bij te zetten. Ook was Van Nieukerken bereid tegen een onkostenvergoeding een rapport van de toestand van de kerk op te stellen. Deze hechte band stelde de overige leden van de restauratiecommissie voor een voldoende keuze. Hoewel nationaal erkend als architect van omvangrijke nieuwbouwprojecten in Hollandse Renaissance-stijl, kan Van Nieukerken bezwaarlijk voor een ervaren restauratiearchitect doorgaan.³⁵ Desgevraagd kreeg Tydeman de verzekering van P.J.H. Cuypers dat ook hij hem een bekwaam en geschikt architect vond.

Het rapport van Van Nieukerken vestigde opnieuw de aandacht op de bekende zwakke punten van het gebouw. Door het afbreken van een aantal luchtbogen aan het koor was de situatie van de gewelven zeer kritiek geworden. Hij gaf een dramatisch beeld van de afwatering van het gebouw (afb. 4): vrijwel alle goten waren lek en alle afdekkingen van het metselwerk ingewaterd en bestreken met gebarsten portlandcement. Daardoor verkeerde het bovenste deel van de lichtbeuk in slechte staat. Eveneens alarmerend was het gegeven dat de kap van de viering zo verrot was dat deze met een aantal stutten direct op het vieringsgewelf steunde! De daken van de zijbeuken waren er eveneens slecht aan toe aangezien het water van de middenbeuk vrijelijk over de zijbeukdaken

stroomde, alwaar het vallend gesteente van de middenbeuk en restanten van de luchtbogen grote gaten hadden geslagen. Een briefje van P.J.H. Cuypers aan de minister bevestigde een en ander en deze ging akkoord met een subsidie voor zes jaren voor het herstellen van de kap, goten met onderliggend muurwerk in de eerste drie jaren, balustraden en luchtbogen in het vierde jaar, een tweede deel van de balustrade en het overige muurwerk in het vijfde jaar en tenslotte de eventuele venstertraceringen, hogels en fialen in het zesde jaar. Dit alles op voorwaarde dat een rijksgecommitteerde zitting kreeg in de restauratiecommissie.

De aanpak van de restauratie werd in eerste instantie gedicteerd door de technische toestand van het gebouw. Er was geen discussie over het aanvangen met de daken van het middenschip en de bijbehorende goten en muurwerk. De manier waarop dat diende te gebeuren was echter direct al onderwerp van fikse botsingen. De inbreng van P.J.H. Cuypers was altijd belangrijk, waarbij hij zich op de hoogte hield door middel van haastige briefwisselingen en bliksembezoeken. Bij alle discussies binnen de restauratiecommissie en met de architect was de hete adem van het 'orakel uit Roermond' altijd te voelen. Een kattelietje van Cuypers was bijna altijd van beslissende invloed, zelfs het uit de tweede hand 'horen zeggen' van zijn mening gaf in menige discussie de doorslag. Ook Van Nieukerken stelde zich eerbiedig gehoorzaamend op als Cuypers zijn mening te kennen gaf. Echter, Cuypers was niet altijd en overal aanwezig en Van Nieukerken kon wel degelijk zonder al te veel controle de werken aanvangen.

De kappen op de middenbeuk

Het eigenzinnig optreden van Van Nieukerken kwam direct tot uiting toen bij nadere inspectie bleek dat de kapconstructies en het dak slechter waren dan gedacht. Op eigen houtje besloot hij ze volledig te vervangen waarvoor extra geld nodig was omdat het werk was aanbesteed voor een vast bedrag.³⁶ Kerkvoogd en lid van de restauratiecommissie J.R. baron van Keppel trok als grootste criticus direct van leer. Zijn grote interesse voor de kerk en haar geschiedenis blijkt uit zijn zorg voor het kerkarchief en de publicatie van zijn hand over de bronnen die hij daarin vond.³⁷ Volgens Van Keppel was Van Nieukerken incompetent, sloopte hij veel te veel van de oude kap, treuzelde hij te lang en 'verdwenen' door slecht toezicht grote partijen hout van de bouwplaats. Hoewel Tydeman de architect de hand boven het hoofd hield, wekte het gekrakeel de belangstelling van Cuypers en deze kwam op inspectiebezoek, tot ongenoegen van Van Nieukerken. Zijn opmerking dat men de oude Cuypers niet meer zoveel moest laten reizen, spreekt in dit verband boekdelen. De conclusie naar aanleiding van het bezoek laat niets te raden over: volgens Cuypers was dit geen restauratie maar nieuwbouw. Het oude hout had zeer goed versterkt kunnen worden en de muren hadden eerst met behulp van trekstangen gezekeerd moeten worden voor men aan de ontmanteling van de kappen was begonnen. Ook nam Cuypers het eerder door de Com-

Afb. 5. Toestand van de kap boven het zuidtransept na ontmanteling. Het muurwerk is sterk afgebrokkeld en de kapvoet door houtrot grotendeels verdwenen (foto RDMZ omstreeks 1905)

missie weggehoonde voorstel over van Van Keppel om de werken in eigen beheer te laten uitvoeren onder de dagelijkse leiding van een opzichter en onder verantwoordelijkheid van de architect. Daarbij moest echter wel gewerkt worden vanuit een van te voren opgesteld werkplan en niet 'naar bevinden' zoals Van Nieukerken gesteund door Tydeman voorstond. Het resultaat van alle discussie was dat alle kaponderdelen van de apsis van het hoogkoor zijn vervangen maar dat grote delen van de spanten van de rest van de kap door Van Nieukerken werden hergebruikt. Hij heeft deze spanten tijdens de restauratie laten staan (afb. 5) en op basis daarvan nieuwe kap gebouwd. Over de overige delen van de kap werd niet meer gediscussieerd ook omdat bepaalde gedeelten inderdaad volledig verrot waren. Verdere discussies zou de voorgang alleen maar vertragen.

De vieringtoren

Met het herstel van de kap kwam al snel het probleem van de dakruiter op de viering ter sprake. De verwijdering daarvan door de kerkvoogdij in 1843 had grote protesten opgeroepen. De restauratiecommissie was unaniem in het voornemen deze vermindering ongedaan te maken maar de manier stond ter discussie. Ter voorbereiding maakte Van Nieukerken een tweetal ontwerpen die hij baseerde op inkepingen in de oude kapconstructie van de viering. Deze inkepingen zouden volgens Van Nieukerken aangeven dat de toren oorspronkelijk veel breder en zwaarder was dan men dacht en ingevolge de 'wetten der gotische bouwkunst' ook veel hoger dan het oude torentje zoals afgebeeld in Van Goor.³⁸ Ook Cuypers was van mening dat het torentje in Van Goor, met een kleine achtkante lantaarn en ui-spitsje, niet de oorspronkelijke vorm kon zijn.³⁹ Hieruit trok Van Nieukerken de conclusie dat zijn ontwerp wel zou worden goedgekeurd en hij liet twee kruisingsspannen maken, ontworpen op het dragen van een meer dan drie

Afb. 6. Vieringtorentje Grote Kerk Breda gereed (foto RDMZ circa 1905)

meter brede achtkante lantaarn met hoge naaldspits: een echte 'angelustoren'.

Ondertussen deed Cuypers onderzoek in verschillende prentencollecties en kwam tot de conclusie dat uivormige torenspitsjes wel degelijk tot het laatmiddeleeuws vormenrepertorium horen en dat er alleen bewijzen waren te vinden voor de reconstructie van het zogenoemde 'het renaissancetorentje' van Van Goor. Opnieuw bleek dat Van Nieukerken weinig historisch onderzoek deed en al snel zijn eigen ideeën liet prevaleren. Einde verhaal was dat de restauratiecommissie 'uiter-aard' luisterde naar de adviezen van Cuypers en alsnog op de inmiddels gerealiseerde zware onderbouw het huidige kleine torentje liet zetten (afb. 6 en 7).

Ondanks de bovengenoemde strubbelingen verliepen de werken van de eerste fase zo voorspoedig dat in 1908 voorzitter Tydeman trots aan de algemene vergadering van de restauratiecommissie kon melden dat de eerste fase van zes jaar was afgerond. In die zes jaar waren de daken van de middenbeuk aangepakt, de balustrades vervangen, de bovenste anderhalve meter muurwerk van de lichtbeuk hersteld (afb. 8) en de toppen van de transeptgevels herbouwd. Verder was de H.Grafkapel zo goed als herbouwd. Hierbij is een aantal zeer ingrijpende maatregelen volledig buiten alle discussie gebleven,

Afb. 7. Vieringtorentje Grote Kerk Breda in aanbouw (foto RDMZ circa 1905)

ook buiten de waarneming van Van Keppel. Zo zijn de balustrades van de middenbeuk volledig vervangen zonder enig oorspronkelijk materiaal te bewaren. Nergens wordt gerept over de mogelijkheden daartoe en op foto's is overal keurig strak nieuw beeldhouwwerk te zien. Verder is zonder enig commentaar de houten balustrade op de twee westelijke schiptraveeën vervangen. Uit de onderhoudsgeschiedenis blijkt dat deze houten balustrade weliswaar in de loop der tijd is gerepareerd en gedeeltelijk vervangen, maar dat op deze twee traveeën waarschijnlijk nooit sprake is geweest van een stenen uitvoering.

Tweede fase

Na het succesvol afsluiten van de eerste fase in 1908 begon de restauratiecommissie welgemoed aan een tweede fase die twaalf jaar zou duren. De kerkvoogdij stemde in met tien jaarlijkse bijdragen van f 250,- en twee bijdragen van f 750,-. De staten van Noord-Brabant stemden in met een bijdrage van f 4000,- per jaar op voorwaarde dat de kerk naast de restauratiebijdrage nog eens elk jaar f 600,- in een onderhoudsfonds zou storten voor de toekomst. Ook stelde de provincie de voorwaarde dat de stad eveneens f 4000,- per jaar toezegde en dat het Rijk elk jaar f 10.750,- subsidieerde.⁴⁰

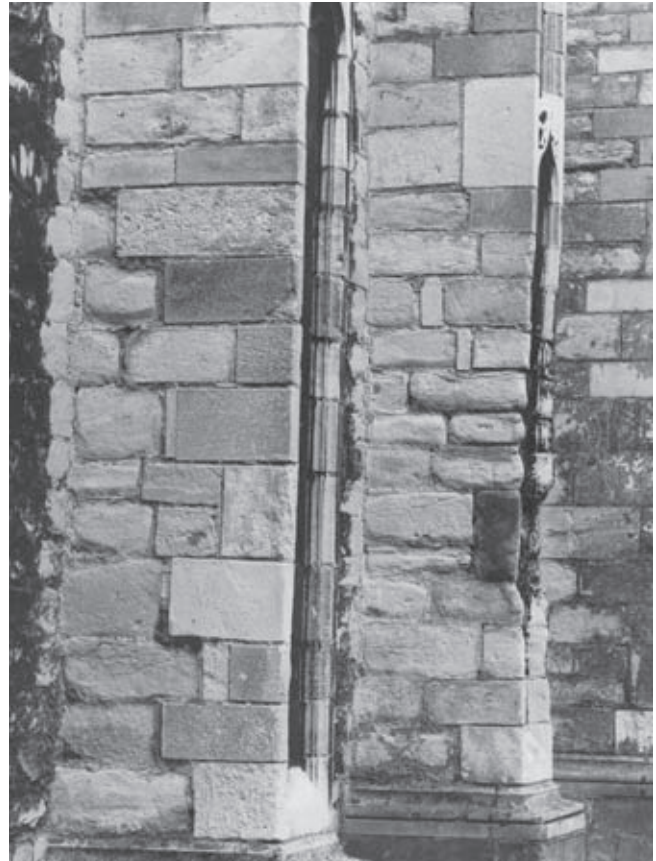
Afb. 8. De Grote Kerk in Breda gezien vanuit het zuidoosten (foto RDMZ begin 20e eeuw)

In deze fase werden eerst het hoogkoor met het herenkoor, de prinsenkapel en Niervaartkapel aangepakt. Vervolgens was de consistorie, waarmee men al begonnen was, met de bovenliggende zogenaamde kapittelzaal aan de beurt en als laatste onderdeel de kooromgang.

Tijdens deze fase van de restauratie werd het werk langzamerhand overgenomen door de volgende generatie Van Nieukerken. De beide zonen, M.A. van Nieukerken en J. van Nieukerken jr., waren betrokken bij de bouw, maar vooral J. van Nieukerken jr. zou vanaf 1913 zijn inmiddels overleden vader opvolgen. Die opvolging geschiedde zonder enige discussie en met een schriftelijke aanbeveling van dr. Cuypers en schijnt door iedereen als vanzelfsprekend te worden aanvaard.⁴¹ Een duidelijke breuk tussen het werk van vader en zoon valt niet waar te nemen. Aangezien de zoon al geruime tijd met z'n vader samenwerkte aan de restauratie en van hem het vak leerde, is dat ook niet te verwachten.

Natuursteen

De tweede fase van de restauratie was veel omvangrijker dan de eerste en bracht een aantal nieuwe problemen met zich mee. Zo was er het vraagstuk welke natuursteen het beste gebruikt kan worden voor het parament en beeldhouwwerk

Afb. 9. Steunberen aan de zuidzijde (foto A.J. van der Wal RDMZ, 1991)

(afb. 9). Uiteraard waren de hoeveelheden die nu verwerkt moesten worden veel groter dan voor 1909. Tot dan toe was de Franse kalksteen Reffroy het meest gebruikt bij de restauratie. Voor het aanvangen van de werken ondernam Van Nieukerken sr. al studiereizen naar België en Frankrijk om groeves en toepassingen van natuursteen te bekijken.⁴² Gesteund door dr. Cuypers en een hele rij andere architecten⁴³ kwam hij tot de conclusie dat St.Joire de meest geschikte steen voor het werk was in combinatie met Gobertange voor een aantal specifieke delen van het gebouw. Helaas bevatte de groeve van St.Joire te weinig steen voor het hele project, zodat uiteindelijk het besluit viel toch weer Reffroy als belangrijkste steensoort te gebruiken. Door de oorlogsomstandigheden van 1914 was de Reffroy niet meer te verkrijgen en moest Van Nieukerken jr. opnieuw uitkijken naar andere steensoorten. Op basis van de kennis opgedaan door zijn vader en met de adviezen van Cuypers in het hoofd zocht hij naar allerlei kleine partijen die nog voorhanden waren⁴⁴ en probeerde hij de beschikbare Reffroy te gebruiken voor de meest arbeidsintensieve karweien om zo tijd te rekken. Via het ministerie van Buitenlandse Zaken wist hij een uitvoervergunning te krijgen van de Duitse regering om Oberkirchner zandsteen aan te kopen, hoewel hij de kleur ervan niet vond passen bij het oude werk.⁴⁵ In de lichtbeukvensters

van het koor zat echter al vrij bont oud natuursteenwerk zodat daar de nieuwe steen minder opviel. Ook delen van het koor die niet in het zicht lagen, waren geschikt om de Oberkirchner te verwerken, evenals de arbeidsintensieve venstertraceringen van de Niervaartkapel en de Prinsenskapel.

Discussie afwerking koor

Tijdens de tweede fase kwamen ook de zuidgevel van de Niervaartkapel, de sacristie en de gevel van de kooromgang aan bod. Deze delen van de kerk waren van oorsprong veruit het rijkst van beeldhouwwerk voorzien geweest. Gezien de slechte staat en de in het oog lopende plaats vormden ze een belangrijk vraagstuk voor alle betrokkenen. Op het werk veranderen ondertussen de verhoudingen enigszins toen in 1910 G.J. Vriend als eerste opzichter werd benoemd. Nadat de eerste jaren van de restauratie werd gewerkt door aannemers op basis van bestekken, ging men er op aandringen van Van Keppel toe over de restauratie in eigen beheer uit te voeren. Opnieuw gaf Cuypers de doorslag toen hij in een commissievergadering stelde dat aanbesteden een ramp was voor de kwaliteit. Het werk werd complexer en de librije werd in 1910 als directieket ingericht waar Vriend de scepter zwaaide bij afwezigheid van de architect. De restauratie van de muren van de Niervaartkapel en de sacristie begon in 1910 en verliep opvallend snel en onopgemerkt ondanks de moeilijkheden met het verkrijgen van natuursteen,

Bij het wegbreken van een aantal huizen kwam delen van de exterieurafwerking vrij die redelijk goed bewaard waren gebleven waarnaar de overige traveeën zijn gereconstrueerd. De delen die bewaard bleven zijn overigens al na korte tijd vervangen omdat ze na blootstelling aan de elementen volgens de architect plotseling zeer snel verweerden. Voor het overige blijkt uit foto's van voor de restauratie duidelijk dat van de Niervaartkapel en de sacristie zeer veel detaillering was verweerd. Delen van het parament waren vervangen door baksteen, alle uitstekende delen zoals halve pinakels tegen de steunberen waren ofwel verdwenen of verweerd tot onherkenbare steenklompen en de balustrade met de bekroning van de wimbergen was niet aanwezig. Vooral de sacristie had veel decoraties verloren zoals de zwikvullingen van de oostelijke travee en de driezijdige sluiting. Dit alles vormde voor Van Nieukerken sr. en jr. geen belemmering om alle detaillering van de Niervaartkapel volledig te reconstrueren. Voor de detaillering van de steunberen tegen de Niervaartkapel werd teruggegrepen op de gegevens die vrijkwamen bij het afbreken van de huisjes tegen de sacristie, ondanks dat deze onderdelen niet uit eenzelfde bouwphase stammen. De steunberen en de detaillering van de muur kon nog wel geïnspireerd worden op resten van het originele beeldhouwwerk,⁴⁶ maar de reconstructie van de balustrade en de wimbergen ontsproten aan de fantasie van Van Nieukerken. Overigens werd hij hierbij in eerste instantie weer door Cuypers gesteund. Deze vond de moet van de balustrade in de oostelijke transeptgevel voldoende als aanwijzing voor het reconstrueren van de balustrade.⁴⁷ Anderzijds dwong het reconstrueren van de balustrade

ook tot het aanbrengen van nieuwe wimbergbekroningen met de bijbehorende kruisbloemen. Het probleem voor Cuypers was dat nergens op de kerk nog authentieke exemplaren waren bewaard. Hij vond dat het ontwerpen van nieuwe kruisbloemen een zaak was die absoluut niet kon worden overgelaten aan Van Nieukerken maar vroeg om ingrijpen van hemzelf.⁴⁸ Een ontwerp van Van Nieukerken kreeg van hem het curieuze predicaat 'fantasiestijl neo-empire'.⁴⁹

Ondanks de bemoeienissen van Cuypers ontlokte de voltooide Niervaartkapel forse kritiek. Er was al wel eerder kritiek op de gang van zaken maar het effect daarvan bleef beperkt. Direct bij de aanvang van de restauratie was Van Keppel van leer getrokken tegen de vervanging van de houten onderdelen van de kap en in 1905 kwam er een brief van een zekere heer Smits uit Breda die de restauratie van Van Nieukerken betitelde als een regelrechte ramp voor dit gebouw dat naar zijn zeggen juist dankzij jarenlange verwaarlozing een der origineelste middeleeuwse gebouwen in Nederland was.⁵⁰ In *De Telegraaf* van 19 juli 1916 schreef H. Hoste dat al het oude is vervangen zodat er van de originele kerk niets overblijft en de prachtige patine is verdwenen. Deze laatste aanval kwam van buiten en Van Nieukerken schreef in een kattebelletje aan Vriend "laat de heren maar blaffen".⁵¹ Ernstiger was enige jaren later de kritiek Cuypers die in zijn rapport als rijkscommissaris aan de minister schreef dat hij al jaren waarschuwt dat er te veel wordt vervangen en dat dit nu eindelijk eens moet stoppen.⁵² Een combinatie van oud en nieuw materiaal is volgens Cuypers te verkiezen boven het nu toegepaste vervangen van alle beeldhouwwerk door op afgietsels gebaseerd nieuw werk. Afgietsels die hem niet 'waardig' genoeg voorkomen. Ook heeft hij grote kritiek op de 'harde' manier waarop het nieuwe beeldhouwwerk was uitgevoerd. Toen in 1918 het toezicht op de restauratie in handen kwam van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg besloot een subcommissie dat van toen af aan de restauratie volgens de regels der 'moderne school' moest geschieden en niet meer in de 'historische lijn' van P.J.H. Cuypers.⁵³ Van Nieukerken was niet onder de indruk van dit alles. Naar zijn mening was de vervanging verantwoord geschied op basis van wat werd aangehouden. Alle verwijderde delen beeldhouwwerk waren opgeslagen als 'bewijsstuk' en die onderdelen die niet meer waren te herkennen zijn gereconstrueerd met behulp van vergelijkbare voorbeelden aan het transept. Niemand kwam op het idee dat Sacramentskapel en kooromgang uit een andere bouwphase stammen en dus bezwaarlijk konden worden geres-toureerd op basis van de detaillering aan het transept.

De kritiek had tot gevolg dat het ministerie besliste dat er een geschoold beeldhouwer moest komen die in het geval dat vervanging van beeldhouwwerk noodzakelijk was, over het talent beschikte om het oorspronkelijk werk naar vorm en karakter na te maken. Deze beeldhouwer moest naast de architect de leiding hebben over het beeldhouwwerk dat werd uitgevoerd in de loods.⁵⁴ Op voordracht van de Rijkscommissie werd per 1 maart 1920 Lucas van der Meer (1881-1949)

aangesteld als beeldhouwer. Hij ging eerst drie maanden onder toezicht van professor Odé in Delft werken en kon dan pas in Breda aan de slag.

De aanstelling van de beeldhouwer bood geen oplossing voor de grote vraagstukken waarvoor de restauratiecommissie kwam te staan toen in 1922 met de eerste onderdelen van de kooromgang begonnen werd. De Rijkscommissie had met profetische blik al in 1918 bepaald dat over de kooromgang zo snel mogelijk besluiten moesten vallen, hoewel die pas in deel C van de tweede fase aan de orde zou komen. Uit foto's blijkt dat ook hier de balustrade ontbrak en de overige detaillering van de gevels sterk waren aangetast en op veel plaatsen verdwenen. Aanbouwsels zorgden in de achttiende eeuw voor het wegbreken van steunberen waarmee schade aan zowel de constructie als aan het uiterlijk van de kooromgang ontstond. Tot zover is de problematiek vergelijkbaar met die van de Niervaartkapel en de librije. De zwikvullingen vormden echter een probleem apart. Ondanks de zware beschadigingen was het alle betrokkenen duidelijk dat de zwikvullingen ter weerszijden van de vensters in de kooromgang geheel of gedeeltelijk met renaissance beeldhouwwerk waren gevuld. Aangezien er bij de Rijkscommissie ontevredenheid heerste over de behandeling van de zwikvullingen in de Niervaartkapel, zou het belangrijker geachte beeldhouwwerk aan de kooromgang volgens de Rijkscommissie een andere behandeling verdienen. Van Nieukerken voelde de bui al hangen en vroeg november 1918 aan de restauratiecommissie om een gedragslijn uit te zetten voor de komende restauratie van de kooromgang.

Ondertussen zat de Rijkscommissie bepaald niet stil. Men was van mening dat de kooromgang een sterke evocatieve waarde heeft waarbij de nadruk ligt op de impressie van een mysterieuze middeleeuwse kathedraalwand dat dit deel van de kerk volgens de commissie typeert. De bestaande toestand kon om technische redenen niet worden gehandhaafd en reconstructie was niet verantwoord vanwege de geringe informatie die de bewaarde delen nog boden en vanwege het gebrek aan beeldhouwers die in staat waren het karakter van het oude beeldhouwwerk te evenaren. Daarom werd het voorstel gedaan om via een prijsvraag een geheel nieuwe wanddecoratie in eigentijdse vormgeving te laten ontwerpen die niet zozeer de detaillering van het origineel moest nastreven als wel de evocatie van de sfeer die ruïneuze toestand van dat moment uitstraalde. Dit plan kon volstrekt niet rekenen op steun van de restauratiecommissie noch van de architect. De nieuwe voorzitter mr. F.E. Pels Rijcken verwoordde ieders mening toen hij in de vergadering met de Rijkscommissie constateerde dat tot dan toe gerestaureerd werd naar de oude toestand en dit maar beter consequent kon worden voortgezet. Daarbij meende hij te weten dat de minister de commissie daarin steunde.⁵⁵ Het verzet van de restauratiecommissie en Van Nieukerken was dermate heftig dat het plan van de prijsvraag van tafel verdween. Hiermee werd weliswaar gekozen voor restauratie van de bestaande kooromganggevel, maar de vorm was nog niet bepaald. Aangezien de kooromgang in de

tweede fase van twaalf jaar niet meer aan beurt kwam, werd de beslissing vooruit geschoven naar de volgende fase van acht jaar waarvoor de subsidie in 1921 werd aangevraagd. Het probleem van de zwikvullingen en de balustrade bleef liggen en kwam terecht in de vierde fase van zestien jaar, beginnend in 1929. Pas in 1933 barstte de discussie echt los. De vraag was of de balustrade en de zwikvullingen moesten worden gereconstrueerd in eigentijdse vormgeving. Net als bij de Niervaartkapel gold dat voor reconstructie van de zwikvullingen nog wel enige aanwijzingen waren, maar dat de balustrade zelfs op geen enkele oude prent meer te zien was. De enige aanwijzingen vormden de moeten in de transeptwanden en de doorgaten in de gootvoet waarop de balustrade zou hebben gestaan. Van Nieukerken was er heilig van overtuigd dat de balustrade ooit was uitgevoerd en dat reconstructie zeer goed mogelijk zou zijn. Vervolgens ontstond er een jaren durende koehandel tussen de Rijkscommissie die geen balustrade en ook geen zwikvullingen wilde en de restauratiecommissie en de architect die beide herstellen wilden.

In een vergadering met de leden van de Rijkscommissie en Van Nieukerken kwamen de diverse argumenten op tafel.⁵⁶ De Rijkscommissie stelde dat er geen beeldhouwer meer bestond die in staat was de zwikvullingen op verantwoorde wijze te reconstrueren. Het vlakvol zetten van de zwikken zou rustiger zijn en in ieder geval mooier dan het harde en lelijke werk aan de librije. Curieus is het argument dat de combinatie van de renaissancevullingen en de drukke hogels en andere gotische omlijstingen een overladen en ongelukkig beeld zou opleveren. Van Nieukerken veegde de vloer aan met dit laatste argument met het uitspreken van zijn verwondering over de houding van de commissie die op weg was de zestiende-eeuwse bouwmeester te gaan verbeteren. Uiteraard was Van Nieukerken ervan overtuigd dat Van der Meer wel degelijk in staat was de gewenste kwaliteit te leveren en wilde hij van geen kritiek op de librije weten. Naar zijn mening was er voldoende over van de oude zwikvullingen om een verantwoorde reconstructie uit te voeren. Daarbij kwam de angst dat bij een vlakke afwerking van de zwikvullingen straks niemand meer zou weten hoe de oorspronkelijke toestand was en niemand de vullingen meer zou missen. Op de reactie van de commissie dat de 'archeologen'⁵⁷ toch altijd nog de juiste kennis zouden bezitten, reageerde hij dat de restauratie er ook voor het volk is en niet alleen voor de deskundigen. Uiteindelijk bleven de meningen zo botsen dat Van Nieukerken wilde weten of hij te maken had met een bevel van de Rijkscommissie en indien dat zo was hij alleen onder protest zou gehoorzamen. De zwikken moesten platvol worden gemetseld en de hogels kwamen niet terug.

In dezelfde vergadering kwam nog een ander onderwerp ter sprake dat illustratief is voor de manier waarop de Rijkscommissie vooral vanuit een esthetische hoek de diverse restauratievraagstukken benaderde. Van Nieukerken constateerde dat de middenmontants van de vensters in de transeptgevels merkwaardig dun waren in verhouding tot hun lengte en hij meende dat dit een onnodig zwakke constructie was. Zonder

blikken of blozen gingen de heren er vervolgens mee akkoord dat ter weerszijden een extra profiel werd toegevoegd zodat een zwaardere montant ontstond die beter in verhouding zou zijn met de rest van de gevel. Dat hiermee de oorspronkelijke en zeldzaam goed bewaarde indeling van de twee vensters verloren ging, en dat de vijftiende-eeuwse bouwmeester weer werd ‘verbeterd’, scheen niemand te deren.

Vijf jaar later was er weer een vergadering met de architect en de Rijkscommissie.⁵⁸ Omdat het conflict over de zwikvullingen bleef smeulen, stelde de commissie toen voor om vier proefopstellingen te maken: één met een bewaarde oude vulling, één met een gipsen reconstructie van Van der Meer, één met de vlakvol gezette zwik en één helemaal zonder vulling. De vakken twee, drie en vier mochten nu weer met hogels worden uitgevoerd, zeer tot verbazing van Van Nieukerken die niet begreep waar de hogels dit eerherstel aan te danken hadden. In vertwijfeling riep hij uit dat iedereen altijd Cuypers heeft verweten zijn eigen beeld aan een monument op te dringen, terwijl de commissie hem nu dwingt hetzelfde te doen.

Wat betreft de balustrade wilde de restauratiecommissie wel toegeven om zich niet in een wetenschappelijke discussie te hoeven mengen, maar de vullingen vormden volgens de commissie een wezenlijk onderdeel van de architectuur.⁵⁹ De leden wezen op de horizontale band met beeldhouwwerk die librije en kooromgang verbindt en zo een karakteristieke eigenschap van het gebouw vormt. De Rijkscommissie hechte veel meer waarde aan het weglaten van de vullingen, die nog steeds als smakeloos worden ervaren in combinatie met de hogels, dan aan de balustrade. Plotseling ‘voelt’ Kalf dat de balustrade er geweest moet zijn en meende ook hij te weten ‘hoe hij was’, terwijl iedere historische informatie hierover ontbrak. De gemaakte proefbalustrade vonden de heren wel aardig. De zwikken zouden het beste gevuld kunnen worden door modern beeldhouwwerk met een gotisch karakter, te maken door Van der Meer, al betwijfelde de Rijkscommissie of hij in staat is het juiste karakter te treffen. Er werd besloten tot een nieuwe proefopstelling waarbij zowel een balustrade als de hogels werden aangebracht, maar geen zwikvullingen. Het einde van de hele discussie was al even verward als de discussie zelf. De Rijkscommissie besloot uiteindelijk dat de zwikken vlak moeten worden opgemaakt en stuurde in 1940 een boze brief namens de minister naar de restauratiecommissie dat die ene gipsen vulling van Van der Meer, die in ‘proefopstelling’ was blijven zitten, onmiddellijk moest worden verwijderd. Enigszins anarchistisch reageerde de restauratiecommissie dat er geen minister meer is dus dat de vulling gewoon op z'n plaats blijft.⁶⁰

Restauratie van het schip

De economische crisis en de daaropvolgende Duitse bezetting was een moeilijke periode voor de restauratie. Hoewel in eerste instantie niet de bedoeling werd ook het interieur aangepakt. Zoals voorspeld door P.J.H. Cuypers gebeurde dit uit noodzaak omdat interieur en exterieur aan elkaar vast zitten. Anderzijds

drong de kerkvoogdij hierop aan met steun uit onverwachte hoek toen in 1930 de Commissaris der Koningin op bezoek kwam en ontstemd was over de slechte staat van het interieur.⁶¹ Op diens aandringen boog Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, zich over de zaak met als resultaat dat ook het interieur en de belangrijkste meubelstukken werden betrokken in de restauratieplannen. Afgezien van het Heilig Graf en het stookhok aan de noordzijde begon een decennialange restauratie aan het schip in 1934. Vreemd genoeg is deze restauratie ingrijpender geweest dan die van het koor, maar heeft hij zo goed als geen discussie losgemaakt. Uit de archieven is nauwelijks af te leiden hoe ingrijpend die restauratie is geweest. Vooral boven de gewelven is te zien dat op niets ontziende wijze alle bouwhistorische resten als bouwnaden, materiaalgebruik en afwerking zijn verdwenen en vervangen door volledig nieuw gemetselde constructies. Dat hiermee het belangrijkste ‘archief’ van de bouwgeschiedenis van dit deel van de kerk ongedocumenteerd verloren is gegaan, heeft geen invloed op het proces gehad. Ook de twee westelijke traveeën van het schip ondergingen tamelijk ingrijpende veranderingen toen de lichtbeukvensters van de meest westelijke travee werden opengebrouwen en voorzien van nieuwe flamboyante traceringen in de trant van de overige vensters van het schip. Ook de lichtbeukvensters van de tweede travee vanuit het westen, werden voorzien van een dergelijke tracering in plaats van

Afb. 10. Zuidzijde van het schip, huidige toestand (foto D.J. de Vries 2010)

de hier originele(?) eenvoudige rechte stijlen. Samen met de al eerder verwijderde houten balustrade is daarmee het oorspronkelijk goed zichtbare onderscheid tussen de twee westelijke traveeën en de rest van het schip uitgewist en daarmee de getuigen van de bouwgeschiedenis het zwijgen opgelegd (afb. 10).

Restauratie en onderhoud na Van Nieukerken

In 1955 kwam er een einde aan het tijdperk Van Nieukerken. In 1956, vlak voor de voltooiing van de grote restauratie die meer dan 50 jaar in beslag nam, nam J. de Wilde uit Breda de leiding over van de gebroeders Van Nieukerken. Dankzij hun grote inzet hebben vader en zonen Van Nieukerken de kerk gered van de ondergang. Zij hebben eveneens een uitwisbaar stempel gedrukt op het uiterlijk van het monument hetgeen dikwijls ten koste ging van zowel het middeleeuwse authentieke karakter van het gebouw als van toevoegingen van eerdere restauraties. Toch stonden de restauratieactiviteiten na 1956 niet stil. Allerlei gebreken, onder andere van oude restauraties, vragen opnieuw aandacht. Er brak een periode aan waarin onderhoud geen grote prioriteit had. Door ontkerkelijking en ontvolking van de binnenstad was de kerkelijke gemeente daalde het aantal betrokkenen en raakte het gebouw langzamerhand in een slechte staat. Door niet of slecht uitgevoerde reparaties ontstond gevolgschade en was de Grote Kerk in relatief korte tijd weer aan een grote nieuwe restauratie toe.

Het werd duidelijk dat de kerkelijke gemeente niet meer in staat was in eigen beheer te restaureren en te onderhouden. In 1978 werd de kerk dan ook overgedragen aan een stichting die zowel zorgde voor onderhoud en restauratie als mogelijke nieuwe functies. Op het eerste gezicht leek het alsof daarmee een einde kwam aan een eeuwenlange traditie maar in zekere zin keerde de toestand van voor de Franse overheersing enigszins terug. De kerk was tot 1797 door stad en vorst gebouwd en onderhouden, de kerkelijke gemeente gebruikte het gebouw. Pas in de negentiende eeuw kwamen de rechten en plichten volledig te liggen bij de relatief kleine Bredase protestantse gemeenschap. Met de Stichting Grote of Onze Lieve Vrouwe Kerk kwam de verantwoordelijkheid weer enigszins waar hij altijd heeft gelegen: bij de gehele Bredase gemeenschap.

De Stichting bereidde onder leiding van architectenbureau Van Stigt een grote restauratie voor die zich zou uitstrekken van 1992 tot 1998. Het natuurstenen parament dat in de loop der jaren door verwerking en vervuiling een donker patina had gekregen, werd grondig gereinigd waardoor de kerk wederom het al eeuwenlang gewenste witte uiterlijk kreeg. Deze esthetische ingreep heeft ook tot gevolg dat een nieuwe laag natuursteen aan verwerking wordt bloot gesteld waarmee een nieuwe stap gezet is in het gestadig 'afpellen' van de natuurstenen huid. Uiteraard zal de kerk binnen een aantal jaren opnieuw de gevolgen tonen van verwerking en verontreiniging zodat het witte uiterlijk geen erg lang leven beschoren is. Een andere ingreep is het impregneren van delen van de buitenmuren met vochtwerende middelen om de vochtproblemen

het hoofd te bieden. Dit middel is veelvuldig toegepast bij restauraties, maar met wisselende resultaten. De toekomst zal uitwijzen wat de gevolgen zijn voor de Grote Kerk.

Tijdens de jongste 'restauratie van een restauratie' zijn de grote ethische en esthetische vraagstukken van de vorige generaties niet opnieuw opgepakt. Zo is de afwerking van de kooromgang gelaten zoals hij was: met de diverse voorbeelden van afwerking nog in situ. Wel is veel van het beeldhouwwerk aan de buitenzijde van de kerk vervangen. Delen van de bouwsculptuur die waren verweerd zijn door een kopie vervangen echter zonder precies te weten uit welke restauratieperiode het betreffende onderdeel dateerde. De delen waarvan bekend is dat ze nog uit de bouwtijd dateren zijn zorgvuldiger behandeld, maar bij de Grote Kerk van Breda hebben we inmiddels meestal te maken met de 'restauratie van een restauratie' en dat vraagt om een meer gedetailleerde aanpak dan het louter onderscheid tussen origineel en niet-origineel.

Noten

- ¹ In de oorspronkelijk opzet was dit onderzoek omvangrijker en bedoeld om te worden toegevoegd aan G.W.C. van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje/Nassau te Breda*, Zeist/Zwolle 2003. In samenspraak met de auteur heeft de hoofdredacteur van het *Bulletin KNOB* een gecompriëerde vorm doorgevoerd waarbij de toren gedeels is weggelaten omdat de andere bijdragen in dit themanummer alleen over de kerk gaan.
- ² SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-89 (1693-94), 109.
- ³ SA Breda, Oud archief stad Breda inv.nr I-1a-1817, Rapport Jacobus Roman 12 juni 1694.
- ⁴ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda. De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Brabant*, Utrecht 1912, 62.
- ⁵ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-306A (rekeningen en kwitanties): bestek 23 september 1771.
- ⁶ Kalf 1912, 62.
- ⁷ Stadsarchief Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-14, 42.
- ⁸ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-28, over meerdere bladzijden verspreid.
- ⁹ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-31, 52, rekening visiteren van het kruisigstorentje. BREDA, SA., III-8-32, 90 houtwerk voor het 'cleen torentjen'.
- ¹⁰ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-33 (1626), 136. De mededeling is te summier om verdere conclusies te trekken.
- ¹¹ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-730 (nr 2/380), stukken uit het oud archief gebruikt bij het proces in 1843 tussen de Hervormde kerk en de stad Breda over de onderhoudsplicht van de toren.
- ¹² SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-119 (kwitanties kerkrekening Grote Kerk): rekening leverantie wijzers en bijbehorend schilderwerk door Anselmus van der Noot.
- ¹³ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-67, 66.
- ¹⁴ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-98 (1702-1703), 43.
- ¹⁵ SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-153 (rekening 10-10-1715-1737), 165.
- ¹⁶ SA Breda, Oud archief stad Breda I-1a-2201, bestek onderhoud kerk en

- kerkhuizen 1702.
- 17 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-171 (rekeningen kerkvoogdij 1771-1773), 319.
- 18 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-173 (rekeningen 10-10-1775 tot 10-10-1777), f.177V.
- 19 SA Breda, Oude Archief stad Breda I-1a-2203, afschrift request van de kerkmeesters aan de stadhouder 1782.
- 20 SA Breda, Oude Archief stad Breda I-1a-2202, bestek reparatie 1784.
- 21 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-193 (rekeningen kerkvoogdij 1808), 98.
- 22 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-730, Nr 6: Request van de Commissie der Algemene Belangen der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Breda 1 juli 1817.
- 23 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-730, nr 58.
- 24 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-673, bestek reparatie Prinsenkapel 27 sept 1824.
- 25 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-673 (rekeningen kerkvoogdij, kwitanties en rekeningen), bestek 27 september 1824.
- 26 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-731, nr 175: brief B&W Breda aan N.H. Kerkvoogdij, 20 mei 1843.
- 27 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-731, nr 176.
- 28 Blijkbaar was de referendaris met al die bedreigde kerken in de provincie ook wel eens de kluts kwijt, hier verwacht hij naar het schijnt de kerken in Goes, Dordrecht en Breda.
- 29 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-8-733: brief kerkvoogdij aan Victor de Stuers van 9 december 1887 (no. 428).
- 30 Idem: brief Victor de Stuers aan kerkvoogdij 16 december 1887 (No. 296).
- 31 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1, Notulen restauratiecommissie 16 november 1901.
- 32 A.R.A. II Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, nr 844: M. Tydeman aan J.A. Royer, referendaris, 1 juli 1902. Een vertrouwelijk 'amicie'-schrijven waarin Tydeman verzucht hoe moeilijk het was de ambtsdragers hiervan te overtuigen.
- 33 De verhoudingen tussen protestant en katholiek in Breda lagen tot ver in de twintigste eeuw zeer gevoelig en daarbij was de Grote Kerk meermalen het onderwerp waarbij tegenstellingen aan de oppervlakte kwamen. Uiteraard was er onder Lodewijk Napoleon bitter gestreden om de kerk, maar nog in 1937 werd er in de plaatselijke pers een polemiek gevoerd over de vraag of de kerk toch niet beter alsnog in handen van de katholieken kon overgaan (*Dagblad van Noordbrabant en Zeeland*, 29 januari - 3 februari 1937. en in *De Bredasche Courant*, 15 januari 1937). De angst bij de Hervormde Gemeente voor een sluipende katholieke overname via de restauratiecommissie is goed te verklaren uit dit meer dan een eeuw durende conflict.
- 34 J.M.F. IJsseling, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, Amstelveen 1984, 46.
- 35 M.J.N. Lucassen, *Het architectenbureau J.J., M.A. en J. van Nieukerken 1887 - 1960*, 1991. De Grote Kerk was het eerste echte restauratieproject van J.J. van Nieukerken, andere 'restauraties' van kastelen en buitenplaatsen kwamen neer op grondige verbouwingen en renovaties.
- 36 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1, notulen restauratiecommissie 3 september 1904.
- 37 J.R. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groot- Lieve Vrouwekerk te Breda*, Breda 1903.
- 38 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-2: brief van Van Nieukerken aan restauratiecommissie, 27 februari 1904.
- 39 Idem, brief P.J.H. Cuypers aan baron Van Keppel, 11 november 1905.
- 40 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-2: brief van Gedeputeerde staten van Noordbrabant aan de restauratiecommissie, 12 juni 1909.
- 41 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-2: brief P.J.H. Cuypers aan de restauratiecommissie, 18 oktober 1913. Hierin zegt Cuypers ook dat de afgelopen twee jaar het meeste werk toch al door J. van Nieukerken jr. werd gedaan.
- 42 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1: verslag van studiereis Van Nieukerken aan de restauratiecommissie, 6 oktober 1904.
- 43 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-2: brief van Van Nieukerken aan restauratiecommissie, 29 februari 1904.
- 44 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-121, restauratieverslag 1915. Van Nieukerken weet in 1915 in België nog een partij Reffroy of St.Joire uit het strijdgewoel te halen.
- 45 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-2: brief M.A. van Nieukerken aan restauratiecommissie, 1915.
- 46 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-76b-5: brief J.L.Schut aan de restauratiecommissie, 30 augustus 1915.
- 47 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1: notulen vergadering.
- 48 A.R.A. II Ministerie van Binnenlandse Zaken, afd. Kunsten en Wetenschappen, 844: brief van P.J.H. Cuypers aan de minister van 23 maart 1914.
- 49 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-76b-4: brief van P.J.H. Cuypers aan Van Nieukerken, 18 maart 1911, documentnr 830. Zie hiervoor ook nr 904 waarin dr. Cuypers het uitgevoerde ontwerp goedkeurt maar corrigeert op een aantal details.
- 50 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-4: brief van dhr. Smit aan Tydeman, 17 januari 1905.
- 51 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-76b-5, Van Nieukerken aan Vriend, 26-07-1916, documentnr 1403.: Van alle onderdelen iets bewaren 'dan staan we sterk'.
- 52 A.R.A., II Ministerie van Binnenlandse Zaken, afd Kunsten en Wetenschappen, 844. Rapport van 18 maart 1918.
- 53 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1, notulen vergadering restauratiecommissie 26 augustus 1918. De subcommissie met de leden J.A.G. v.d. Steur, prof. A. Odé, J. Kalf, Van Rijckevoorsel, Pit en Dupré.
- 54 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-4, brief van ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen aan restauratiecommissie, 6 november 1919.
- 55 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1, notulen vergadering restauratiecommissie 6 december 1918: mr. Pels Rijcken raadt aan snel te handelen aangezien de minister nu aan de kant van de restauratiecommissie staat en ministers over het algemeen een korter 'leven' beschoren zijn dan de Rijkscommissie!
- 56 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-76b-1, Bespreking 14 mei 1927.
- 57 Het begrip 'archeoloog' is hier in de negentiende-eeuwse betekenis gebruikt als 'onderzoeker van oudheden'.
- 58 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-76b-1, bespreking 12 mei 1932.
- 59 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-76b-1, notulen vergadering restauratiecommissie 19 mei 1934 in aanwezigheid van Kalf, Pit, Odé en M.A. en J. van Nieukerken.
- 60 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1, notulen vergadering restauratiecommissie 4 december 1940.
- 61 SA Breda, Archief kerkvoogdij inv.nr III-130-1, notulen vergadering restauratiecommissie 19 november 1930. Hij belooft steun als de kerkvoogdij eerst zelf iets onderneemt, hetgeen gebeurde dankzij een gift van de Koningin.